

неопублікований розділ книги (продовження, початок в №5.99)

Микола Макаренко

Дві зими

надії і творчості

■ Сцена з вистави
«Сон літньої ночі» В.Шекспіра.
Запорізький український
драматичний театр, 1943.

Фото з архіву Г.Залеської.

Розгублений Сергій Ернестович вибіг до другої кімнати, а дружина почала доводити Олексієві, що він, і тільки він, може вплинути на її чоловіка,

який зараз у розпачі. Вона розуміє, що йому довелося багато пережити, але треба ж боротися, хоч би там що, треба боротись!

Олексій розуміє: так, як йому потрібний Степан Геркало, так для цих двох надломлених душ потрібний він сам — свіжа людина з вірою в завтра.

Радлов приносить ліки, Анна Дмитрівна п'є їх і поволі заспокоюється.

Замиготіла невеличка електрична лампа. Це увімкнули на кілька годин світло з міської електростанції. Широкоплеча постать Сергія Ернестовича птахом нависає над невеличким вікном.

У тремтливій тиші чути спокійний голос Олексія. Він розповідає про пережите під Києвом, про свій льодовий похід до батьків, про те, як нелегко було усвідомити, що таке війна з фашизмом...

Як безнадійно звисали руки, як треба було шукати в пітьмі будь-яку точку опори, щоб утриматись, не зірватись, не зневіритись, щоб лишити по собі хоча б маленький людський слід...

Потім заговорила Анна Дмитрівна: про блокаду, про людей, яких смерть долала тисячами, а люди долали її, про дорогу життя через замерзле озеро... По цій

Під час німецько-фашистської окупації України судилося перетнутися двом театрам — Запорізькому українському драматичному (керував ним Микола Макаренко) і Ленінградському драматичному театру імені Ленради, виплеканому Сергієм Радловим.

У 1970 році Микола Макаренко випустив роман «Дві зими надії» — про життя свого театру в окупації. У видавництві «Радянський письменник» викинули розділ про зустріч із С.Радловим. На початку 90-х ці сторінки, на моє прохання, знайшла Галина Миколаївна Залеська, вдова М.Макаренка, якої сьогодні вже немає серед живих.

дорозі вивозили напівмертвих, але нескорених. І як сумно було кидати рідне місто. Як і досі стоїть воно перед очима, і дедалі виразніше, особливо тепер, коли все втрачено навіки... - її голос наливається тугою. Довге мовчання ще дужче посилює почуття безнадії. Радлов швидко піддається тому почуттю. Він нагадує про тисячі й мільйони долів, які зламалися так само зненацька, як і їхні. Їм з Аннушкою треба з усіма пройти до кінця свій нелегкий шлях, хоч би який він був. Цю думку висловлено, як вступ до головної, яка ще попереду.

— Все значно простіше, дорогі мої. Якщо поглянути на себе без інтелігентських уболювань, які все ускладнюють, то ми побачимо до геніальності просту штуку: купу пошматованого дрантя, викинутого на берег сьомим, а, можливо, вже дев'ятим валом. Поки лютуватиме шторм, поки йтимуть рятувні роботи після нього, і взагалі, поки триватиме битва за живих, нікому не буде діла до мерців, до їх останків.

— Ти все про те ж! — з відчаєм мовила дружина.

— Можливо, колись, щоб встановити повну картину, звернуться й до вивчення уламків, але для цього має багато що змінитися... — Олексій Ернестович зупинився, поглянув на дружину й Воропая, усміхнувся, п'ятірнею згріб волосся з лоба до потилиці і продекламував із заповідної записки Маяковського:

— Ех, шкода, не долаявся з Єрмиловим!..

Невеличка лампочка світила йому в спину, чітко окреслюючи атлетизм постаті. Тепер перед Олексієм стояв досвідчений боєць. Він заговорив іскрометно, завдаючи своєму удаваному противникові нищівних ударів убивчою логікою. Він вів нескінченний раунд багатолітнього бою з якимсь Рябченковим, як потім зрозумів Олексій, ним же створеним, складеним з багатьох типів в один універсальний тип антагоніста.

В тому **Рябченкові** поєднувалося все, проти чого волато єство громадянина й людини. Сергій Ернестович знав свого супротивника з юнацьких років, з днів, коли т о й з комсомольською путівкою прийшов на робітфак, потім, будучи студентом, став директором робітфаку, пізніше потрапив до міського відділу культури, а ще через кілька років став керівни-

ком усього відділу. Ще пізніше це вже був всевладний і всеміючий товариш, він навіть про чорний день виписав собі диплом кандидата, оволодівши лише одним мистецтвом — балансування на недсяжній висоті. І ні разу не зірвався! У нього не було ні помилок, ні каяття...

— Мій Рябченков — рідкісного таланту особа. Хто б міг подумати, що з нього виросте така силега. Ви гадаєте, він вивчав світову культуру, мови, літературу, філософію? Нісенітниця! Він винайшов власний секрет долання сходів життя: ніколи не дивитися під ноги, ніколи не вдивлятися далеко вперед. Горизонти його принципово не цікавили. Дивився він тільки вгору: як там, чи не хмуряться брови? І коли, не дай Боже, там нахмарило, він шулікою кидався на підлеглих. Оце і вся премудрість, але чомусь вона підносила його вище й вище...

Радлов дає оцінку справді шекспірівської сили, аналізує вічний конфлікт поміж Рябченковим і тими, над ким він звеличувався. Це конфлікт кар'єризму з порядністю, благородством, чесністю.

Ви уявляєте, Леніну не було ясно, Леніну без Луначарського неясно було, як керувати мистецтвом. Луначарський часто не спав ночами, шукаючи рішення. При нагоді я покажу вам листи від наркома, це найдорожче, що лишилося у нас з Аннушкою, — листи Гордона Крега, Ромена Роллана, Анатолія Луначарського...

Олексієві стало моторошно: як багато бачила ця людина! Скільки зібрала світла й розуму! А зараз — борсається у безвиході... Невже він загине, а з ним і створене ним?..

— Рябченкову завжди було все ясно: кому який чин, який ярлик чіпляти, кому вистеляти доріжку килимами...

— Ви перебільшуєте сили якогось там Рябченкова, дорогий Сергію Ернестовичу, — спробував докинути свого слова Олексій. — Правда завжди перемагає.

— А от мій Рябченков пристроївся й до правди. Він навіть перший її вітає. О, ви не знаєте, якої сили набув мій злий геній! Це він безкарно вбив Маяковського, розстріляв Всеволода Мейерхольда, відлучив від мистецтва самого Луначарського! Ну, а зараз він звів рахунки зі мною, кинув під ноги Гітлеру. Він уже, напевне, зробив мене зрадником, запевняю вас! І буде навіть історично обґрунтовувати мою «зраду», виставляючи наперед мого далекого предка німецької крові...

— Серж, ти втомив нашого гостя. Котра година? — Глянувши на ручний годинник, Анна Дмитрівна схопилась за голову. — Боже мій? Друга година ночі!

— Не турбуйтеся. У мене перепустка. Це я, мабуть, вас замучив, — Олексій підвівся.

— Куди ви? Без кави на мороз! — Господар поспішив розпалювати примус.

— Сергій Ернестович не може простити собі того, що сталося з нами на Кавказі. Він тижнями сидів на телефоні, добиваючись вагонів для виїзду театру з П'ятигорська вглиб Кавказу. Його все заспокоювали, обіцяли, запевняли; звинувачували в паніці:

«Які можуть бути німці в П'ятигорську? Ви ще не отямилися після блокади!» І от наслідки: в останню хвилину частина складу театру вихопилася з міста в чому стояла, а решта... не встигла. А він, — вона кивнула на двері, — все домагався організованої відправки...

Зайшов господар з кавою. Забувши про сумне, яке тягарем навалилось на його душу, Радлов почав розпитувати Олексія про його місто, про старожилів, пам'ятки старовини — козацькі могили й недавнє сучасне. Він не раз заганяв Олексія на слизьке не тільки своїми запитаннями, але й знанням історії півдня України.

Непомітно промчало ще дві години. Олексій попросився, коли в голові вже шумувала втома. А на душі було легко: щось значне, цілюще торкнулось його цієї ночі...

Незадовго до прем'єри шекспірівського «Сну» відбулась перша вистава радловців. Грала «Безприданницю». Ансамбль, витончений смак, висока майстерність усіх виконавців, особливо зворушливе виконання заголовної ролі примушувало глядачів не раз витягати носовички.

«Як добре, що вдалося умовити Штейнгауера погодитись працювати з росіянами в одному приміщенні!» — думав Олексій, не відриваючи очей від сцени. Він наказав усім своїм акторам ходити на вистави радловців, як на роботу. Вчитися всього — гри, вибагливості, дисципліни.

Молодь вистоювала вистави на балконі або підпираючи плечима стіни партеру. Хлопці й дівчата порозбирали собі улюбленців. Рекорд побила героїня театру, в неї закохалися не тільки хлопці, а й більшість дівчат на чолі з Мариною. Вона марила Ларисою, копіювала її ходу, голос, рухи.

Сила мистецтва часто заколисувала й Олексія. Тоді він забував усе. Йому хотілося до безкінечності продовжити ці дружні потиски рук, сяйво зворушених очей, радісне биття сердець. Яким багатством наділені люди, що дарують іншим красу!

Та досить було вийти на вулицю, як дійсність розвіювала романтику. Все говорило про те, що німець так легко, як думалось, зброї не складе. Навпаки, він вищірився й нещадно лютує.

Олексій мало не захворів, коли почув від Анни Радлової таємницю лєнінградців: шестеро акторів щохвилини можуть бути розстріляні. На них полює досвідчений гестапівець Мозель. Він приїхав слідом за театром з Кавказу і зараз має посісти посаду зондерфюрера обох театрів.

Шестеро приречених! Серед них і героїня театру.

— Гауптштурмфюрер Мозель знає російську мову, будьте з ним обережні, — попередили Воропая.

— Застереження Радлової було вчасне. Високий, немов жердина, офіцер у пенсне й начищених до блиску чоботях ходив по театру, заглядав у кімнати, придивлявся до кожного, хто потрапляв на очі, прислухався, удаючи, що він не тільки недобає, але й недочуває. На його блідому, завжди усміхненому обличчі — печаль і солодкість. Мабуть,

за це та ще за вихилясту ходу дівчата охрестили нового зондерфюрера Коломбіною.

Поява гестапівця Мозеля одразу оживила Кронау, розворушила Штайнгауера, — адже їм, фольксдойчам, треба показувати себе новому начальству.

За лаштунками запала сторожка тиша. Чутка про те, що серед радловців переховується ціла група євреїв з виправленими паспортами, поповзла по гримувальних кімнатах, коридорах театру, виповзла на вулиці міста. Хто її поширював і з якою метою, неважко було здогадатись. Це робилося не без участі самого Коломбіни — щоб вивчити реакцію українських акторів і глядачів, які встигли віддати свої симпатії талановитій трупі. За чудову гру глядачі дякували росіянам і дарували їм перші весняні квіти. А героїня — Тамара Євгенівна — користувалася величезним успіхом не тільки за свою майстерність, а й за привабливість, красу і добрість. Її не тільки любили, їй співчували...

В цій грозівій обстановці вражав своєю витримкою Сергій Радлов. Завжди зосереджений, до хвилини пунктуальний, він приходив на репетиції чи виставу, казав неодмінне: — Здрастуйте, товариші! — і приступав до діла. Коли хтось нагадував йому про обережність, він дивувався:

— А як же мені називати своїх товаришів?

У двох малесеньких кімнатках він приймав і непроханих гостей з генералітету, які шукали знайомства з «видатним трофеєм».

— Для полонених це справжні хорони! Прошу тільки вчасно схилити голови перед дверима, — жартував він, зустрічаючи високоповажних осіб.

Сергій Ернестович не раз підкреслював, що він росіянин і полонений. Відчуття полону не полишало його ніколи.

— Ех, от якби ми з вами зустрілися в Ленінграді кілька років тому! — сказав він якось Олексієві після шекспірівської вистави, — ми б наробили галасу. А тепер тільки і думай про те, щоб вчасно відбутися полон.

Це було сказано перед приїздом до міста поважного берлінського вченого, який вивчав мистецькі цінності окупованих територій.

Доктор з Берліна з подивом зупинився перед афішою українського театру. На окупованій Україні Шекспір?! Доктор протер окуляри, але афіша й фотокартки акторів — ремісників та герцогів — стверджували «нісенітницю».

Вихований на постановках цього шедевр - «Сон літньої ночі» — Рейнгардтом, постановках, які були здобутком німецької культури, навіть своє звання він зробив на розробці рейнгардтовських вистав «Сну» в театрах Німеччини, цивільний вчений обережно переступив поріг українського театру. Через кілька годин він тиснув руки режисеру, акторам, бурхливо виявляючи своє задоволення, своє захоплення.

А ще через годину Олексій сидів за столиком у Радлових і слухав такі речі, від яких йому було незручно. Доктор вважав, що ремісники в українській постановці значно сильніші, ніж у Рейнгардта, і, взагалі, «по фольку це екстраклас!».

— Не тільки по народності! — погодився з оцінкою гостя Радлов. — Я гадаю, що Олексій Данилович ство-

рив чи не одну з кращих вистав шекспірівської комедії на радянській сцені.

Олексій пік рака. Ну, для дипломатії, може, це й нічого, але все ж таки Радлов переборщив.

— Ми знімемо виставу на плівку! Зі мною їздить досвідчений оператор! Домовились? Це буде справжня сенсація на Заході! — фантазував доктор.

Поки Анна Дмитрівна перекладала Олексієві його слова, він відчув, як раптом задубіла спина. «Цього ще не вистачало! Як тепер викручуватися?» В голові пролітали рятівні комбінації, але вигляд у нього був такий розгублений, що німець замилювався скромністю «гера режисера».

— Вам тут не місце, гер Воропай! Не місце! — повторював розчулено доктор мистецтва. — Ви зробите європейську кар'єру!

Олексій з вдячністю подивився на Анну Дмитрівну, яка звернулася до гостя англійською мовою й відвернула його увагу від панегіриків. Доктор з легкістю перейшов на мову Шекспіра. Виявилося, що він поліглот і знає десять мов. Але й Анна Радлова не відставала від нього. Олексій дивився на них як на щось надприродне. Особливо вражала його Радлова, її артистичність, невимушеність, з якою вона переходила з іспанської на французьку, з англійської на італійську мови. Олексій почував себе цілковитим неуком, згадуючи, як він складав аспірантський мінімум на «трійку».

Після того вечора Олексій ставився до Анни Дмитрівни з ще більшою повагою. Між ними виникла зворушлива дружба, щиросердна одвертість.

Радлова розповіла про спроби німців умовити Сержа прийняти німецьке підданство. Вони твердять, що після Сталінграда знову настане ера фюрера, світ здригнеться від нових ударів третього рейху, запорукою того є нові танкові армади, що підходять до центральних районів Росії. Тепер нібито Москва впаде до ніг фюрера назавжди... Анна Дмитрівна пишалася витримкою свого Ернестовича, який не брав до уваги всі ці балачки, безкінечно вірячи у нашу перемогу.

Треба було не допускати зйомок «Сну», але зробити це так, щоб не викликати підозри. Почалися «хвороби» акторів, навіть залізний Андрій — він грав герцога — раптом «схопив ангину». На допомогу несподівано прийшла техніка: в місті вимкнули на кілька днів електрику. А потім вчений мандрівник не витримав і поїхав з міста геть.

Час навряд чи скоро зітре з пам'яті сумні хвилини прощання з радловцями. Їх вивозили нашвидку, командував Коломбіна. Везли все ще як трофей... Сергій Радлов біля відчинених дверей теплушки, безпорадно поглядаючи на німецьких солдат і своїх артистів, які вантажились у вагони. В його фігурі, а надто в очах жили приреченість і безвихідь.

А його дружина, відтягнувши мене в куток вагона, палко прошепотіла:

— Зробіть так, щоб нас звільнили партизани! Зробіть так!

— Зроблю все, що зможу, — невпевнено пробурмотів я. Але що я міг зробити?